

PREHRANA STANOVNIŠTVA U VELIKOJ ŽUPI DUBRAVA OD LIPNJA 1941. DO PROSINCA 1942.

Franko MIROŠEVIĆ
Zagreb, Hrvatska

UDK: 392.8(497.5-37 Velika župa Dubrava)
„1941/1942“

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 22. travnja 2013.

U ovom se radu prikazuje prehrana stanovništva u Velikoj župi Dubrava od njezinog utemeljenja u lipnju 1941. do kraja 1942. godine. Analiziraju se izvještaji Velike župe Dubrava kao i njezinih kotarskih oblasti i oružničkih zapovjedništava upućenih nadležnim ministarstvima i zapovjedništvima talijanskih vojnih snaga stacioniranih u Velikoj župi Dubrava. Iz njih je vidljivo da su postojali veliki problemi u organizaciji prehrane stanovništva, da je stanovništvo uvelike oskudijevalo osnovnim životnim namirnicama, te da je hrana neredovito pristizala i da su se iz mjeseca u mjesec smanjivali obroci hrane po glavi stanovnika. Od gladi se umiralo kao i od zaraznih bolesti koje je glad prouzrokovala.

Ključne riječi: Velika župa Dubrava, kotarske oblasti, Trebinje, Dubrovnik, Gacko, Stolac, Bileća, Čapljina, Ravno, prehrana stanovnika, aprovizacija, cijene.

Uvod

Velika župa Dubrava bila je jedna od 22 velike župe Nezavisne Države Hrvatske, Njezino je područje obuhvaćalo sljedeće kotarske oblasti: Kotarsku oblast Dubrovnik, Kotarsku oblast Trebinje, Kotarsku oblast Bileća, Kotarsku oblast Gacko, Kotarsku oblast Stolac, Kotarsku oblast Čapljina i Kotarsku oblast Ravno. U sastavu Nezavisne Države Hrvatske ova je velika župa počela djelovati početkom lipnja 1941. godine. Čelnik te velike župe bio je pravnik dr. Ante Buć u funkciji velikog župana. Područje ove velike župe sastojalo se iz dvije veće regije. Jedna je regija obuhvaćala područje Dubrovačkog kotara koje se protezalo uskim obalnim pojasom od prevlake do Stona, dok je druga regija obuhvaćala područje istočne Hercegovine koje se proteže sjeverno od Dubrovačkog kotara.

Velika župa Dubrava nacionalno i vjerski nije bila homogena. U njoj su živjeli Hrvati, Srbi i Muslimani, odnosno katolici, pravoslavni i muslimani, među kojima su od ranije postojale međusobne političke suprotnosti koje su eskalirale upravo 1941., kada je Velika župa Dubrava i počela djelovati. Na području Velike župe Dubrava prema popisu stanovnika iz 1931. godine živjelo je 166.408 stanovnika, a od toga broja

bilo je 73.122 stanovnika katoličke vjeroispovijedi, 64.868 pravoslavne vjeroispovijedi i 27.954 muslimanske vjeroispovijedi. Ostalih je bilo 468 (evangelista, protestanata, židova, ateista i drugih). Nasuprot tome u istočnoj Hercegovini bilo je najviše pravoslavaca-62.526, muslimana 27.612 i katolika 25.990.¹

Za razliku od istočne Hercegovine u kojoj je živjelo najviše stanovnika pravoslavne vjere, u Kotarskoj oblasti Dubrovnik velika većina stanovnika bila je katoličke vjeroispovijesti. Od ukupno 50.201 stanovnika te oblasti 47.132 stanovnika bili su katoličke vjeroispovijesti, pravoslavaca je bilo 2.342, muslimana 342 dok je pripadnika ostalih vjera bilo 385. Razlike su postojale i u načinu života, zanimanju i klimi. Navedene raznolikosti uvelike će utjecati na razvoj i prilike u toj velikoj župi s obzirom na političke suprotnosti koje će se izraziti u svim zbivanjima za vrijeme rata, pa tako i u problemima s prehranom što će biti vidljivo na temelju dokumenata koji će se u ovoj radu tumačiti i objašnjavati.

Oskudica hrane na prostorima Velike župe Dubrava, negdje više, a negdje manje osjećala se već uoči II. svjetskog rata, a izrazito će se pojaviti u ratu do kojeg je došlo napadom sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, njezinim slomom i njezinom parcelacijom u kojoj je i nastala Velika župa Dubrava. U Velikoj župi Dubrava ubrzo nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske došlo je do oružanih borbi. Već u lipnju 1941. godine srpsko stanovništvo istočne Hercegovine diže ustanak protiv te države koji će se kasnije pretvoriti u opći ustanak protiv te države i svih okupatora koji su srušili Kraljevinu Jugoslaviju. Oružane borbe na tom području trajale su kontinuirano do kraja 1944. godine. Te su borbe ometale normalno snabdijevanje stanovništva hranom, čineći onima koji su trebali osiguravati hranu nepremostive poteškoće. Već u kolovozu 1941. kad je istočna Hercegovina bila u plamenu ustanka i oružanih borbi ustanika s domobranskim, ustaškim i talijanskim snagama, osjećala se nestašica žitarica i brašna. Kao uzrok nestašice navodi se prekid prometa koji je bio poremećen ustaničkim diverzijama na željezničku prugu pa brašno i pšenica nisu na vrijeme mogli stići do odredišta.²

Nestašica hrane u drugoj polovici 1941. godine

Ustaški zločini počinjeni nad Srbima u lipnju, srpnju i kolovozu 1941. godine i ustanak Srba u istočnoj Hercegovini uvelike su destabilizirali talijansku okupatorsku vlast na jadranskom području pa su Talijani prisilili Pavelića da pristane na uvođenje reokupacije tzv. II. zone po kojoj su talijanske vojne vlasti na području te zone preuzeli svu vojnu i civilnu vlast i tako uvelike ograničili vlast Nezavisne Države Hrvatske, pa tako

¹ *Definitivni rezultati popisa stanovnika Kraljevine Jugoslavije na dan 31. 3. 1931. godine*, Beograd, 1938., 81, 82, 116, 118, 121.

² Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA), Fond Velike župe Dubrava (FVŽD), kutija 1, inventarski broj (inv. br.) 17120, tajni br. (VT) 116, izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 15. VIII. 1941.

i Velike župe Dubrava.³ Drugi dokument koji opisuje prilike prehrane u Velikoj župi Dubrava stiže iz Kotarske oblasti Stolac, početkom rujna 1941. godine. Ta se oblast žali na nezaposlenost kojoj je uzrok „(...) što u samom Stolcu veliki broj lica, koja su izbjegli iz raznih sela ovog kotara, a naročito iz Berkovića, pa isti zadaju mnogo brige oko njihove prehrane, jer su bez igdje ičega. Dobavljanje hrane je slabo jer radi oskudice prevoznih sredstava naručena hrana slabo dolazi.“⁴ Izvjestitelj smatra da je narod u opasnosti od četnika pa zbog toga u većini napušta svoje domove, pa i obrađivanje svojih polja, zato će, kaže se, veliki dio ljetine propasti. U Stolcu je bilo oko 150 izbjeglica muslimana koji su izbjegli pred četnicima iz općinskog mjesta Berkovići. Pobjegli su da ih četnici ne pobiju. Kuće su im spaljene, imovina opljačkana, a ljetina dobrim dijelom propala, zato je za te izbjeglice bilo neophodno osigurati potrebnu hranu do koje je zbog ustaničkih akcija bilo teško doći.⁵ Muslimanske izbjeglice iz Berkovića, koje su se nalazile u Stolcu, bile su bez igdje ičega, trebalo im je pomoći u hrani, a nije im se imalo hranu odakle dati. Računalo se da su četnici pobili oko 300, kad su bježali iz Berkovića, muslimana.⁶

Prehrana stanovništva Kotarske oblasti Čapljina u to vrijeme bila je nešto bolja nego li u Stolcu. U toj kotarskog oblasti dio stanovnika mogao se zaposliti na javnim radovima, a i loše prilike s kraja kolovoza u drugoj su se polovici rujna popravile (...) dolaskom nekoliko vagona žita i brašna.⁷

Međutim, treba reći da ni država nije imala dovoljno zaliha da promptno intervenira tamo gdje je hranu trebalo dostaviti. Ministarstvo gospodarstva i razne druge institucije ulagale su velike napore da se zahtjevi zadovolje, ali to praktički nije bilo moguće provesti jer su ustanici, umjesto stanovništva, do te hrane dolazili oružanim akcijama i napadima na vlakove i kamione koji su tu hranu prevozili. Osim ustanika prijevoz su onemogućavale vremenske nepogode i nestašica pogonskog goriva za kamione i slično.

Brigu o prehrani stanovništva vodile su u kotarskim oblastima kotarske pripomoćne zaklade i kotarski aprovizacijski odbori. Zbog nestašice hrane država je za mnoge životne namirnice morala ukinuti slobodnu prodaju u trgovinama i uvesti racioniranu raspodjelu hrane. O tome su se brinuli kotarski aprovizacijski odbori. Svaki je stanovnik mogao kupiti određenu količinu namirnica (kruha, brašna, masti, šećera itd.)

³ Druga zona obuhvaćala je područje od Senja, južno od Gospića, Knina, Omiša do Dubrovnika i Boke kotarske na jugu, na sjeveru od Karlovca, južno od Bihaća, Travnika, uključujući Mostar, Gacko, Bileće, prema Nikšiću i Crnoj Gori.

⁴ HDA, FVŽD, kut. 1, inv. br. 17418, VT 107, izvještaj Kotarske oblasti Stolac – Velikoj župi Dubrava od 8. IX. 1942.

⁵ HDA, FVŽD, kut. 1, inv. br. 17479, VT 225, izvještaj Kotarske oblasti Stolac Ravnateljstvu za javni red i sigurnost Nezavisne Države Hrvatske i Velikoj župi Dubrava od 20. IX. 1941.

⁶ HDA, FVŽD, kut. 2, inv. br. 17418, VT 112, izvještaj Kotarske oblasti Stolac – Ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH od 10. IX. 1941.

⁷ HDA, FVŽD, kut. 1 inv. br. 17555, VT 381, izvještaj Kotarske oblasti Čapljina – Velikoj župi Dubrava, Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH od 21. IX. 1941.

po racioniranim, od države utvrđenim cijenama na temelju predočenja doznake za racioniranu ishranu (bon). Uz navedeno, ostali prehrambeni proizvodi (ako ih je bilo) mogli su se kupiti u slobodnoj prodaji, ali uz daleko više cijene. Kotarske oblasti slale su dvaput mjesečno izvještaje Velikoj župi Dubrava o stanju prehrane stanovništva. Tako se iz Stolca javlja da je sve više nezaposlenih, da ima veliki broj izbjeglica koje (...) *ugrožavaju redovito raspoređivanje osnovnih životnih namirnica.*⁸

Dubrovnik i dubrovačka okolica nedostatak osnovnih namirnica za život počeli su osjećati već u lipnju 1941. godine. Problem nedostatka hrane riješio se talijanskom pozajmicom od 26,5 vagona brašna koje je dopremljeno iz Trebinja.⁹ Uz navedeno, u Dubrovniku, u kojem je bio veliki broj činovnika i raznih službenika, počelo se osjećati povećanje troškova života, hrana je poskupjela gotovo za 148%, odjeća i obuća oko 90%, a redoviti izdaci za stan, ogrjev i rasvjetu oko 31,88%.¹⁰ Krajem rujna 1941. godine, Dubrovnik je ostao bez kruha. Zato je aprovizacijski odbor morao u rujnu sniziti količinu krušnog brašna s 25 dag na 10 dag dnevno po osobi. Osim kruha, osjećala se nestašica i drugih namirnica. Za vrijeme zime stanovnike je mučila hladnoća u stano-
vima jer se ni ogrjevno drvo nije moglo lako nabaviti.

Briga o snabdijevanju stanovništva isključivo je bila u nadležnosti Velike župe Dubrava i kotarskih oblasti. Međutim, i u te se poslove uplitala talijanska vojna komanda. Odbacujući unaprijed sve poteškoće zbog kojih je dovoz hrane kasnio, talijanski vojni komandanti kotarskim su oblastima i velikoj župi na kašnjenje hrane stavljali primjedbe, ističući da snabdijevanje mora biti redovito i na vrijeme. Posebno su se brinuli da i pravoslavno stanovništvo dobije jednake obroke kao i katoličko i muslimansko. U podjeli je dolazilo do problema jer su obroke aprovizacijske hrane mogli podizati muškarci. Međutim, kod pravoslavaca većina je bila u ustaničkim redovima pa njihove obitelji nisu mogle dobiti hranu. Talijani inzistiraju da hranu mogu podići i žene, koje su onda tu hranu odnosile svojim muževima u šume. Krajem mjeseca rujna 1941. zapovjednik 32. pješadijske divizije general Giuseppe Amico traži od velikog župana mišljenje kako prehraniti stanovništvo bez obzira na vjeru. Veliki mu je župan odgovorio da Velika župa organizacijom javnih radova i nabavom potrebne hrane brine o zapošljavanju siromašnog pučanstva ne isključujući ni jedne vjere. Međutim, kaže veliki župan, ima i onih (...) *koji se klatare po brdima (s oružjem op.aut.) i ometaju rad te napadaju mirno stanovništvo i ne će da rade.*¹¹

U listopadu 1941. godine u Dubrovniku i okolici u prehrani stanovništva nema nekih većih problema jer redovito dolaze naručeni kontigenti hrane. Poboljšanje se

⁸ HDA, FVŽD, kut. 2, inv. br. 17641, VT 107 izvještaj Kotarske oblasti Stolac – Velikoj župi Dubrava od 16. IX. 1941.

⁹ *Hrvatski narod*, br. 26 od 20. VI. 1941.

¹⁰ *Hrvatski narod*, br. 126, od 17. VI. 1941.

¹¹ HAD, FVŽD, kut. 2, inv. br. 17712, VT 25, dopis Velike župe Dubrava komandi 32. pješadijske divizije "Marche" od 25. X. 1941.

osjeća i u Kotarskoj oblasti Čapljina (...) *jer svakog dana redovito stižu pošiljke pšenice i brašna.*¹² Kotarska se oblast Ravno u listopadu 1941. godine nije tužila na nestašicu hrane, ali se tuže velikom županu da nema dovoljno zaliha. Kotarska je oblast Ravno u listopadu 1941. godine dobila novčanu pomoć u iznosu od 150.000 kuna za nabavu hrane, međutim nezadovoljni su što u oblasti nema organiziranih javnih radova na kojima bi nezaposleni mogli ostvariti bilo kakvu novčanu zaradu.¹³ Nestašica hrane u Velikoj župi Dubrava došla je u zabrinjavajuće stanje u studenom 1941. godine. Uzrok toj nestašici bio je poremećaj u željezničkom i cestovnom prometu kojeg remete ustanici svojim diverzijama. Ruše se mostovi, postavljaju se prepreke na cestama i željezničkim prugama, demoleiraju se tračnice.

Zapovjednik 55. pukovnije 32. divizije „Marche“ Antonio Pignatelli odgovara da nije zadovoljan upućenim odgovorom na upit o organizaciji prehrane stanovništva. Talijanski zapovjednik traži intervenciju vlasti da se uspostavi red i mir, a to se može po njegovom mišljenju ostvariti ako se u podjeli hrane ne čini (...) *razlika među oštećenima s jedne strane, jer to može izazvati razloge za sukobe, a to nije korisno ni za jedne ni za druge, jer se na taj način ne će postići trpeljivost, a osim toga ne će se postići nikad ono mirenje koje ne bi moglo biti samo naše nego i vaše nastojanje.*¹⁴

Kad se u cjelini sagledaju prigovori talijanskih vojnih vlasti o nepravедnoj razdiobi aprovizacije dolazi se do zaključka da je pravoslavno srpsko stanovništvo, kad je riječ o prehrani, bilo u boljem položaju od katolika i muslimana jer se ono nakon talijanske reokupacije II. zone više ne seli, ostaje u svojim domovima, nitko ih ne ugrožava i mogu slobodno obrađivati svoja polja i uzgajati na ispašama stoku. Katolici i muslimani su zbog četničkog nasilja morali svoje domove i dalje napuštati jer Talijani četnike nisu mogli obuzdati, a uz to im četnici pružaju pomoć u borbi protiv partizana. Sklonište muslimani i katolici nalaze u utvrđenim gradovima u kojim je još donekle funkcionirala vlast Velike župe Dubrava.

Prilike za dovoz hrane u studenom 1941. pogoršavaju se posebno za područje Kotarske oblasti Bileća. Ova kotarska oblast tada nije raspolagala potrebitim novcem za kupnju i nabavu hrane. Najpotrebnije životne namirnice nedostajale su za prehranu oko 4000 izbjeglica, uglavnom građana muslimanske vjeroispovijedi koje su u Bileće došle skloniti se da ih četnici ne pokolju. U zadnji su čas spašeni od gladi dopremom

¹² HAD, FVŽD, kut. 3., inv. br. 17609, VT 510, izvještaj Kotarske oblasti Čapljina – Velikoj župi Dubrava od 25. X. 1941.

¹³ HAD, FVŽD, kut. 3., inv. br. 17626, VT 1541, izvještaj Kotarske oblasti Ravno – Velikoj župi Dubrava od 10. X. 1941.

¹⁴ HAD, FVŽD, kut. 1, inv. br. 17708, VT 62, dopis 55. pješačke pukovnije 32. divizije „Marche“ – Kotarskoj oblasti Trebinje od 20. X. 1941. godine. Pignatelli između ostalog navodi da, ako se za sve što se traži i nema dovoljno sredstava, vlast svejedno mora pokazati solidarnost prema onima koji su u potrebi. Ne smije se, kaže on, formirati odbor za pomoć muslimanima, a ne i drugima. Iz daljnje je dokumentacije vidljivo da je formiran odbor za opskrbu grkoistočnjaka (pravoslavni) te da se osiguraju dobrovoljni prilozima za siromašne, obavi popis siromašnih sela i zaselaka. Popisana je 161 siromašna osoba i 10 srpskih siromašnih sela. (HAD, FVŽD, kut. 1, inv. br. 17794, VT 66 od 6. XI. 1941.)

2,5 vagona brašna i 500 kg graha što je kao pomoć upućena iz Zagreba zajedno s 500.000 kuna pomoći Državne riznice Ministarstva zdravstva i Hrvatskog Radiše.¹⁵ Izvješće Kotarske oblasti Bileća Velikoj župi Dubrava od 20. listopada 1941. pokazuje alarmantno stanje u prehrani jer se u malo mjesto u to vrijeme sleglo: *4000 izbjeglica s velikim brojem djece, koja je smještena na голу dasku u školi i u druge javne zgrade, a 700 najvjernijih je dalo svoje živote braneci svoje ognjište od napadača.*¹⁶ Primljeni novac upućen iz Zagreba potrošen je za troškove prehrane za svaku osobu u iznosu od 1,71 kune i 5 kg brašna po glavi za 80 dana prehrane.

U Bileću nisu bile ugrožene samo izbjeglice, već i ostalo stanovništvo grada. Uzrok je tome to što su Bileća bila najpasivniji dio istočne Hercegovine, naseljeno pretežno pravoslavnim stanovništvom. Poteškoće u studenom 1941. u prehrani osjećaju se i u Kotarskoj oblasti Ravno koja obavještava Veliku župu Dubrava da zaliha u hrani nema i da su im potrebne nove isporuke. U Kotarskoj oblasti Dubrovnik nije bilo izbjeglica pa je ona mogla i imala prilike da bolje organizira prehranu svog stanovništva, nego druge kotarske oblasti u Velikoj župi Dubrava. U gradu Dubrovniku, središtu Velike župe Dubrava, u najgorem je položaju bilo činovništvo i ostali razni službenici koji su živjeli od mjesečne plaće, a s kojom se, obzirom na cijene hrane, nisu mogli prehraniti. Mjesečna su primanja bila preniska, jer plaće nisu pratile poskupljenje hrane.¹⁷

Teško stanje u prehrani Velike župe Dubrava u prosincu 1941. godine vidljivo je iz izvještaja kojeg ta velika župa upućuje Općem upravnom povjerenstvu Nezavisne Države Hrvatske kod II. talijanske armade, Ministarstvu hrvatskog domobranstva i Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu. U tom se izvještaju navodi da će se zbog poteškoća u željezničkom prometu morati organizirati dovoz hrane talijanskim kamionima, uz pratnju talijanske vojske. Međutim, za realizaciju navedenog nedostajalo je goriva za kamione.¹⁸

Potkraj prosinca 1941. godine Bileća su bila opkoljena od ustaničkoj ofenzivi. Ustaničnici su smatrali da će blokadom prisiliti posadu Bileća na predaju kad im ponestane hrane. U tom su teškom stanju branitelji tražili da im se hrana osigura pomoću aviona što je i učinjeno. Osnovni prehrambeni proizvodi koje je aprovizacija raspačavala stanovništvu, nisu bili dovoljni za prehranu pa su se dodatne količine hrane morale

¹⁵ HAD, FVŽD, kut. 2 inv. br. 17867, VT 118, izvještaj Kotarske oblasti Bileća – Velikoj župi Dubrava od 20. X. 1941. U tom se izvještaju nalaze potresne vijesti o položaju muslimanskih izbjeglica, evo jednog primjera: *Pa i danas se svima golim i bosim može samo pročitati iz pomućenih očiju bol i tuga koju su joj nanijeli minuli događaji. Da se smanji broj 400 izbjeglih čiji su skrbnici poginuli upućeno je u Kiseljak kod Tuzle, a oko 400 izbjeglica čiji su sinovi služili ustaškoj bojnici puk. Ivana Herenčića (vrlo bliskog Paveličevog prijatelja) prebačeno je u Sarajevo. Oko 90 djece čije je zbrinjavanje preuzela Velika župa Dubrava poslano je na Lokrum.*

¹⁶ HAD, FVŽD, kut. 2 inv. br. 17867, VT 118, izvještaj Kotarske oblasti Bileća – Velikoj župi Dubrava od 20. X. 1941.

¹⁷ HAD, FVŽD, kut 2, inv. br. 17802 VT 72, izvještaj Kotarske oblasti Ravno – Velikoj župi Dubrovnik od 29. XI. 1941. i izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 16. XII. 1941.

¹⁸ HAD, FVŽD, inv. br. 17802, VT 72, opđ 16. XII. 1941.

nabavljati na slobodnom tržištu, a te hrane redovito nije bilo u trgovinama već u krijumčara-švercera. Oni su na nestašici hrane zarađivali i bogatili se na nevolji siromaha. Takav je način snabdijevanja država pokušala spriječiti, ali bez efikasnog učinka jer je gladan čovjek bio prisiljen sve svoje dragocjenosti prodati da se nahrani ili bar da utaži glad. Osim hrane švercalo se sa solju, petrolejem, duhanom, kožom itd. Šverceri su koristili poznanstva talijanskih vojnika čiji su kamioni švercanu robu prevozili do mjesta razmjene.¹⁹

Meso se bilo je skupo i malo ga je bilo u slobodnoj prodaji, iako je istočna Hercegovina bila bogata stokom. Međutim, stoku su seljacima oduzimali mnogi pljačkaši (ustanici, krijumčari, pa i talijanska vojska). Opljačkanu su stoku pljačkaši prodavali vrlo često i talijanskim vojnim jedinicama za prehranu vojske. Sve je to poremetilo ponudu mesa na tržištu. O tome piše izvještaj Kotarske oblasti Packo sljedeće: *Grčkoistočnjačko pučanstvo ove kotarske oblasti izgleda mi potpomognuto stranim elementima, pokazuje u velikoj mjeri želju da naš element pauperizira otimanjem njegove stoke koja je jedina imovina našeg svieta. Dosad su već otjerali nekoliko stotina krupne i sitne stoke, a naše vlasti bez potpore talijanskih vojnih vlasti nisu u mogućnosti ovom zlu stati na kraj.*²⁰

Stoka se otimala u svim kotarskim oblastima, najviše u kotarskim oblastima istočne Hercegovine, a vrlo malo u Kotarskoj oblasti Dubrovnik. U ovoj kotarskoj oblasti mnogi hercegovački stočari dolazili su do obale na zimsku ispašu gdje bi ih pronašli pljačkaši i odvodili njihovu stoku. Otimačina stoke naročito se povećala u 1942. godini.

U mjesecu studenom 1941. godine zbog prekida prometa (željezničkog i automobilskog) krušno brašno u Veliku župu Dubrava nije stiglo. Stanje je bilo vrlo teško (...) jer ne samo da nema pšenice nego nema ni ono što je potrebno za dnevnu potrošnju. Takvo stanje je na području cijele župe. Poduzima se sve da se može kod Ravateljstva za prehranu osigurati dovoz hrane, ali brašno i kukuruz ne stižu.²¹

Izvještaji kotarskih oblasti s kraja 1941. godine ukazuju da stanje u prehrani stanovništva ne zadovoljava jer u studenom i prosincu 1941. krušno brašno u Veliku župu nije stiglo. Veliki župan Ante Buć 24. prosinca 1941. godine piše nadležnim organima o prehrani sljedeće: *S obzirom na velike poteškoće u snabdjevanju hranom cijelog područja ove župe, smatram potrebitim u najkraćem roku organizirati prevoz hrane kamionima u pratnji talijanskih vojnih snaga. Ovo sam uz velike poteškoće samo djelomično mogao učiniti prenosom hrane iz Mostara u Gacko, a u svrhu da se to obavi potrebno je imati zalihe*

¹⁹ HAD, FVŽD, kut. 3 inv. br. 17644, VT 624, izvještaj Stožera I. bojne Vojne krajine – Velikoj župi Dubrava od 17. X. 1941.

²⁰ HAD, FVŽD, kut. 1 inv. br. 17787, VT 68, izvještaj Kotarske oblasti Ravno – Velikoj župi Dubrava od 5. XI. 1941.

²¹ HAD, FVŽD, kut. 3, inv. br. 17748, VT 137 izvještaj Velike župe Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 8. XI 1941. godine. Veliki župan izražava mišljenje da se u Dubrovniku smjesti jača jedinica vojske Nezavisne Države Hrvatske jer u Dubrovniku takve jedinice nema, a koristila bi se za intervencije pri normalizaciji prometa u Velikoj župi.

tečnog goriva i to benzina i nafte te otvorenu navjeru iz koje bi se trošak mogao namiriti.²² Veliki župan nakraju izvještaja konstatira da zasad nema ni kamiona ni goriva pa se plan ne može ostvariti. Zato moli nadležne da mu se u tu svrhu dostavi barem 1000 litara nafte i 1000 litra benzina te 200.000 kuna za podmirenje troškova prijevoza. S obzirom da put preko Hercegovine nije siguran, hrana se za Dubrovnik, Trebinje i Bileća morala uputiti u Metković. Tu se hrana prekrcavala u kamione ili brodove do Dubrovnika.

U prosincu 1941. problem s prehranom stanovništva se pogoršava. Vladala je bijeda i nevolja jer životnih namirnica nije bilo u onim količinama koliko je bonovima predviđeno. Veliki je župan stanje ocijenio vrlo ozbiljnim u vezi s tim konstatira da je: *Narod gladan te je nezadovoljan i ako ovako potraje može doći i do pobune uslijed gladi. Ovo ide komunizmu na ruku tako da broj nezadovoljnih raste iz dan u dan. Na piaci nema ničesa. Nema mesa po više dana, a masti, ulja i ostalih namirnica također nema. Javno se govori šta će mi bon kada ne mogu za njega ništa uzeti.*²³

Da je stanje krajem 1941. godine u Velikoj župi Dubrava po pitanju prehrane bilo dramatično kako ga ocjenjuju izvjestitelji potvrđuje i izvještaj upravitelja Župske redarstvene oblasti Mirka Živkovića od 15. siječnja 1942. U izvještaju se između ostalog navodi sljedeće: (...) *pitanje prehrane je vrlo ozbiljno zbog prekinutih veza. Više dana u gradu nije bilo kruha. Mesa ima vrlo malo kao i masti, tjestenine, krompira i brašna uopće. Od kada je pruga prekinuta došlo je nešto kupusa i repe te jedan vagon brašna iz Metkovića*²⁴. Živković zaključuje da je narod nezadovoljan postojećim stanjem prehrane. Visoke cijene prehrambenih proizvoda u slobodnoj prodaji koji se nabavljaju od švercera rezultat su činjenice da šverceri visoke cijene drže zato jer doseljeni Židovi u Dubrovniku plaćaju cijenu koju šverceri traže. Ova konstatacija sigurno nije istinita. Židovi su uglavnom bili internirani u Kuparima, bilo ih je oko 300 i nisu ni materijalno bili u stanju da tako poremete cijene u Dubrovniku.

Sve dosad rečeno pokazuje da je Velika župa Dubrava zaista imala poteškoća u snabdijevanju stanovništva hranom. Vodstvo Velike župe Dubrava smatralo je da je praksa nabavljanje hrane vagon po vagon zbog ometanja prometa sasvim pogrešna jer se time ugrožava prehrana radnika na javnim radovima u pučanstvu uopće.²⁵ Veliki župan smatrao je da zbog toga nije bilo kruha i da na vrijeme nisu počeli radovi na pelješkoj cesti i na cesti Zaton - Orašac, a došli su u pitanje i daljnji radovi na cesti Hutovo – Neum – Klek i Gruž – Dubrovnik i tako redom. Budući da je prijevoz hrane zatajio

²² HAD, FVŽD, kut.2 inv. br. 17765, VT 109, izvještaj Velike župe Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova, od 24. XII. 1941.

²³ HAD, FVŽD, kut. 6, inv. br. 18275, VT 173, izvještaj Velike župe Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 5. I. 1942.

²⁴ HAD, FVŽD, kut. 6, I inv. br. 18298. VT 277, izvještaj Župske redarstvene oblasti – Velikoj župi Dubrava od 15. I. 1942.

²⁵ HAD, FVŽD, kut. 2 inv. br. 17789, VT 201, dopis Velike župe Dubrava Općem upravnom povjerenstvu Nezavisne Države Hrvatske kod II. armade talijanske vojske 21. IX. 1941.

u potpunosti, poduzete su mjere da se dovoz brašna osigura preko komisionara. Da se pronađu komisionari koji će Veliku župu Dubrava snabdijevati hranom, izaslanici Zadruga trgovaca zaduženi za opskrbu Kotarske oblasti Dubrovnik upućeni su u Zagreb da ih pronađu. Svi su se u Velikoj župi bojali zime pa su nastojali što prije osigurati rezerve kad putevi budu zameteni. Međutim, navedene inicijative nisu postigle željeni učinak.

Najviše poteškoća u prehrani u 1941. godini imale su kotarske oblasti Gacko, Bileća i Stolac, jer su na tom području ustanici bili najjači, zagospodarili su cestama, minirali ih i postavljali zapreke te zaustavljali vozila. Stolac se morao snabdijevati hranom željeznicom do Čapljine, a od Čapljine cestom teretnim kamionima do Stolca. Čapljina, Trebinje i Dubrovnik primali su hranu na željezničkim stanicama dok se Pelješac trebao snabdijevati preko Metkovića, što nije realizirano zbog nedostatka hrane. Do Bileća i Gackog teško se moglo doći. Jedno su vrijeme Bileća, koje je bilo u potpunom okruženju, snabdijevali avioni, a do Gacka su se morale probijati talijanske kolone kamiona uz jaku vojničku pratnju. Iz kontigenta hrane za Kotarsku oblast Dubrovnik najviše se izdvajalo za grad Dubrovnik jer se u njemu nestašica hrane najviše osjećala, zato su mjesta u Konavlima, Dubrovačkom primorju, Pelješcu i Župi dubrovačkoj dobila manje hrane.

S obzirom na mnoge poteškoće u nabavi kontigenta hrane za Veliku župu Dubrava, tražili su se načini kako ju unaprijediti da dovoz hrane bude siguran i na vrijeme. Veliki župan dr. Ante Buć predložio je da se nabava i razdioba hrane podijeli u dvije grupe. U jednoj bi bile kotarske oblasti Stolac, Čapljina, Ravno, koje bi snabdijevao trgovac Jukić iz Čapljine, dok bi kotarske oblasti Dubrovnik, Trebinje i Bileća snabdijevala nabavljачka zadruga iz Dubrovnika. Grupe bi u granicama odobrenih sredstava vodile brigu o nabavi i dopremi hrane na vrijeme. Velika župa bi im osiguravala prijevoz. Nadležno župsko povjerenstvo njegov je prijedlog prihvatilo, ali u dokumentima nema vijesti je li njegov plan i realiziran.²⁶

Snabdijevanje hranom stanovništva Velike župe Dubrava u 1942. godini

Odvajanje partizanskih snaga od četničkih postrojbi unutar ustaničkog pokreta ostvareno je u prvoj polovici 1942. godine postupno i neujednačeno u svim ustaničkim grupacijama. Partizani pod vodstvom komunista uspijevaju uspostaviti dobre i disciplinirane vojne jedinice (čete i bataljuni i brigade) koje vode uspješne borbe s talijanskim, ustaško-domobranskim i četničkim snagama, zadajući pritom velike poteškoće postojećoj vlasti koja se uvelike odrazila i na snabdijevanje stanovništva. Partizani su uspjeli u borbama zadati teške udarce talijanskim oružanim snagama te uvelike razbiti četničke

²⁶ HAD, FVŽD, kut. 2 inv. br. 17789 VT 201, Dopis Velike župe Dubrava Općem upraviteljstvu Nezavisne države Hrvatske kod II. talijanske armade od 21. IX. 1941.

odrede u istočnoj Hercegovini.

U mjesečnom izvještaju Velike župe Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova i drugim nadležnim institucijama od 31. siječnja 1942. o osiguranju prehrane stanovništva, njegovoj organizaciji i provedbi, konstatira se da je narod nezadovoljan načinom ostvarivanja prehrane stanovništva, jer hrane nema dovoljno za sve stanovnike Velike župe. Stanovništvo dnevno za prehranu dobije 15 dag. kruha, odnosno krušnog brašna, što je zaista malo. U Kotarskoj oblasti Dubrovnik veliki je broj općina tjednima bez kruha, a ni brašna nema. Nije postojala samo nestašica kruha već i ostalih životnih namirnica. Tako se meso u siječnju prodavalo samo jednom.²⁷

U kotarskim oblastima Trebinju, Gackom i Bileću stanje je još gore nego u Dubrovniku. Tako je Bileće posljednji put hranu dobilo u studenom 1941. godine. O tome veliki župan piše sljedeće: *Kad je otvoren promet (do Bileća op.aut.) nekoliko dana poslije Božića oni su (Bilećani) bili iscrpili zadnje rezerve, a ja nisam bio u stanju da im išta ubacim, jer nisam ništa imao. Sada je promet prekinut pa sam tražio da im se to (valjda hrana) ubaci avionom radi podizanja morala, no sumnjam da je to učinjeno.*²⁸ Veliki je župan smatrao da je Bileću bila potrebna pomoć s političke strane budući da se nalazi na granici prema Crnoj Gori pa bi bolje stanje prehrane u njemu (...) *uvelike utjecalo na prestiž ugleda Nezavisne Države Hrvatske, a i zato jer su pobunjenici u rujnu 1941.godini potpuno opljačkali sve kuće u Bileću pa narod Bileća nije imao više nikakvih rezervi.*²⁹

U Kotarskoj oblasti Gacko stanje je bilo isto kao i u Bileću pa je zahtijevano da se i tom gradu dade posebna pomoć. Dolaskom većih kontigenata talijanske vojske u Gacko početkom 1942., prehrana se još više pogoršala jer se talijanska vojska opskrbljivala nekim životnim namirnicama u Gackom i oko Gacka. Zato je manje hrane na slobodnom tržištu ostajalo za građane Gacka (meso, mast, ulje i drugo). Uz navedeno je i velika studen, koja je obilježila zimu 1941/1942. godine, pridonijela pogoršanju uvjeta dopreme hrane. Stanje prehrane u Kotarskoj oblasti Gacko u siječnju 1942, kotarski predstojnik velikom županu u izvještaju ocjenjuje očajnim. Pri tome navodi da je Kotarska oblast Gacko od 17. prosinca 1941. do 6. siječnja 1942. godine primila svega jedan vagon brašna i pšenice.

Mnogo hrane u Gackom moralo se izdvajati za fočanske izbjeglice, smještene u utvrdama Borča kojima je dovozom hrane pripao drugi vagon pšenice i brašna. Međutim, hrana se izbjeglicama nije mogla dostaviti jer su se na području oko Borča u to vrijeme nalazili četnici koji su htjeli osvojiti Borač, tu važnu ustašku utvrdu u kojoj se nalazila ustaška muslimanska milicija. Hranu fočanskih izbjeglica kotarski je predstojnik po-

²⁷ HAD, FVŽD, kut. 4, inv. br.17838, VT 7, izvještaj Velike župe Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova od 31. I. 1942.

²⁸ HAD, FVŽD, kut. 4, inv. br.17838, VT 7, izvještaj Velike župe Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova od 31. I. 1942.

²⁹ HAD, FVŽD, kut. 4, inv. br.17838, VT 7, izvještaj Velike župe Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova od 31. I. 1942.

djelio siromasima u Gackom. Kotarski je predstojnik prilike u prehrani ocijenio neodrživim, zamjerivši kotarskom predstojniku Mostarske oblasti da se ne brine za dostavu hrane u Gacko. Kotarski predstojnik Gacka tražio je da se hrana iz Mostara dopremi u Gacko talijanskom kolonom vozila koju bi pratila vojska.³⁰

Početak 1942. godine ukinuto je Državno ravnateljstvo za prehranu Nezavisne Države Hrvatske. Ono je prestalo djelovati 30. prosinca 1941. godine. Poslove tog Ravnateljstva preuzelo je Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu, specijalno Odjel za narodnu opskrbu. Dakle, navedeni je organ bio nadležan od 1942. godine za organizaciju i realizaciju potreba stanovništva za prehranu.³¹

Uza sve napore koje su Velika župa Dubrava i njezin čelnik Ante Buć poduzimali da se stanovništvu osigura dovoljno hrane za život prema određenim zakonskim propisima, to se nije ostvarivalo. To pokazuje da su postojeći državni organi bili nemoćni problem riješiti jer su opći gospodarski resursi u prehrani bili vrlo tanki i nije se moglo osigurati onoliko hrane koliko se tražilo. Svi su konzumenti primali mnogo manje od onog što im je po zakonu pripadalo. Tako je Kotarski aprovizacioni odbor u Dubrovniku primio manje količine hrane od količine koju je trebao dobiti. Dobio manje 350 kg graha, 750 kvintala kukuruza, 550 kukuruznog brašna, 2000 kg zaklane peradi, 1000 kvintala svježeg kupusa, 1000 kvintala šećernih rezanaca, 50 kvintala tjestenine i 50 kvintala pšeničnog brašna.³² Od nadležnih veliki župan traži da se nerealizirani manjak hrane realizira jer su: *prehranbene prilike u dubrovačkom kotaru, a osobito u gradu Dubrovniku očajne i opasne tako da veliki broj građana gladije što može da ima teških posljedica po javni red i sigurnost.*³³

U Kotarskoj oblasti Ravno stanje je bilo još gore jer oblast aprovizaciju brašna nije dobila ni za mjesec studeni i prosinac 1941. godine. O tome u dokumentu piše sljedeće: *Nestašica hrane se umnogome osjeća i moglo bi doći do smrtnih slučajeva od gladi ako ne bi uskoro došlo krušne hrane.*³⁴ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik u svom dopisu Velikoj župi Dubrava zaključuje da je početkom siječnja 1942. godine prehrana

³⁰ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18592, VT 1061, izvještaj Velike župe Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 10. I. 1942.

³¹ HAD, FVŽD, kut. 6, inv. br. 18.243 VT 247, dopis Velike župe Dubrava svim kotarskim oblastima u Velikoj župi Dubrava I *Narodne novine*, br. 214 od 30. XII. 1941.

³² HAD, FVŽD, kut.6 inv. br. 18295, VT 249, dopis Velike župe Dubrava – Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu, Odjel za narodnu opskrbu, Zagreb od 4. I. 1942.

³³ HAD, FVŽD, kut.6 inv. br. 18295, VT 249, dopis Velike župe Dubrava – Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu, Odjel za narodnu opskrbu, Zagreb od 4. I. 1942. U dopisu se još konstatira da je od 1. XII. do početka siječnja 1942. stigao samo jedan vagon krušne hrane (narodnog brašna), a dnevna potreba za krušnim brašnom u gradu Dubrovniku je 60 kvintala. Uz navedeno se konstatira da je grad bez kruha ostao više dana dok je ostali dio Kotarske oblasti Dubrovnik od 1. XII. 1941 do početka siječnja 1942. primio samo 16 vagona krušnog brašna, što nije dovoljno za prehranu oko 51.000 stanovnika. Da se gladovanje Dubrovnika izbjegnulo trebalo bi, kaže veliki župan Buć, osigurati najmanje 50 vagona brašna (u dokumentu se ne navodi za koje razdoblje).

³⁴ HAD, FVŽD, kut. 6, inv. br. 18283, VT 190, izvještaj Kotarske oblasti Ravno – Velikoj župi Dubrava od 10. I. 1942.

stanovništva Dubrovnika, Čapljine, Ravnog i Pelješca loša. U Stonu se aprovizacijom moglo dobiti za 5 kg ulja 25 kg pšeničnog brašna, pod uvjetom da aprovizaciji prodadu još 5 kg ulja po 50 kuna. Općini Ston jedan je poznanik iz Zagreba nabavljao brašno, bez njega bi Ston bio bez brašna.³⁵ Evo nekoliko zanimljivih podataka o prehrani na području Kotarske oblasti Dubrovnik izvan Dubrovnika. *Sela u Rijeci dubrovačkoj zadnjih 7 mjeseci nisu dobila brašna uopće, a ni masti, ali su zato povremeno primali ulje. U Mokošici i Sustjepanu ima četiri obitelji koje su došle iz Mostara i Vele Luke na otoku Korčuli koje nemaju opće ništa za život od živežnih namirnica.*³⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik izvještava Veliku župu Dubrava da općina Trsteno već mjesec dana ne dijeli aprovizaciju pa stanovništvo već deset dana nema kruha, a (...) *ima i takvih koji nemaju ništa od živežnih namirnica pa se mogu očekivat i žrtve od gladi ako ne dobiju hranu.*³⁷ Navedeno zapovjedništvo izvještava da su cijene mesa visoko poskočile početkom 1942., *a da se 1 kg mesa prodaje za 120 kuna a suho meso po 300 kuna, jaja 20-25 kuna po komadu, mlijeko 50 kuna po litri, mast i do 800 kuna za kilogram.* Ujedno se navodi da se traže kazne za one koji u slobodnoj prodaji životne namirnice prodaju po visokim cijenama.³⁸

Izvještavajući Ministarstvo unutrašnjih poslova o prilikama u Velikoj župi Dubrava, za veljaču 1942. godine, veliki župan dr. Ante Buć konstatira da je stanje prehrane u Velikoj župi gore nego u siječnju 1942. Pri tome navodi da se u kotarskim oblastima gladuje te da je bilo i smrtnih slučajeva. U vezi s tim piše: *Danomice mi stižu izvješća o najtežem stanju prehrane. Nije rijedak slučaj da pojedine familije po nekoliko dana iskuhavaju luk i time se prehranjuju, a ima i slučajeva da (da se luk kuha op.aut.) u slanoj vodi (valjda u moru jer nema soli op.aut.). Krušne hrane ne uzimaju po par sedmica. Naročito su stradala djeca, pa uslijed slabe prehrane podliježu kojekakvim bolestima.*³⁹ U Gackom se tako ne uviđa nikakvo poboljšanje uvjeta prehrane, ono je i dalje bilo loše. Da zadovolji potrebe za prehranu 400 fočanskih izbjeglica, kotarski predstojnik u Gackom morao je rekvirirati 800 kg žita kojeg je podijelio izbjeglicama. Sve kuće u to vrijeme u Gackom bile su pretrpane izbjeglicama iz Foče koje su prebačene iz Borča u Gacko. Talijanske vojne vlasti nisu dozvolile da se usele u napuštene kuće stanovnika pravoslavne vjere. U tako teškim nehigijenskim uvjetima života izbjeglica javljaju su se

³⁵ HAD, FVŽD, kut. 6 inv. br. 18283, VT 352, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava, od 21. I. 1942.

³⁶ HAD, FVŽD, kut. 6 inv. br. 18283, VT 352, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava, od 21. I. 1942.

³⁷ HAD, FVŽD, kut. 6 inv. br. 18283, VT 352, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava, od 21. I. 1942. godine. Za Cavtat se navodi da se aprovizacija hranu ne dijeli te da sela oko Cavtata imaju krumpira, smokava, graha i vina, ali da nemaju kruha.

³⁸ HAD, FVŽD, kut. 6 inv. br. 18283, VT 352, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava, od 21. I. 1942.

³⁹ HAD, FVŽD, kut 4, inv. br. 17866, VT 9, izvještaj Velike župe Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 28. II. 1942.

sumnjivi slučajevi zaraze.⁴⁰

Zapovjednik Oružničkog krila Dubrovnik u izvještaju od siječnja 1942. godine također utvrđuje da se prilike u prehrani iz mjeseca u mjesec znatno pogoršavaju, te da vlada bijeda i nevolja jer živežnih namirnica nema u onim količinama koje su bonovima predviđene te da je narod gladan i nezadovoljan, upozoravajući da to može prouzrokovati pobunu zbog gladi.⁴¹ U zaključku izvještaja Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik zaključuje da je stanje prehrane na području Dubrovnika, Konavala, Župe Dubrovačke, Pelješca i Kotarske oblasti Ravno nepovoljno, da vlada opća bijeda, da je stanovništvo vrlo zabrinuto (bez obzira na nacionalnost, vjeroispovijed i imovinsko stanje) jer je siromašni društveni sloj došao u stanje *formalnog gladovanja*.⁴² Zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva smatra da sve to utječe na *popuštanje nacionalnih i rodoljubnih (hrvatskih op.aut.) osjećaja* zaključujući da je moguća i pobuna stanovništva koja bi *vrlo štetno utjecala na obću stvar*.⁴³

Čelnik Župske redarstvene oblasti Dubrovnik također je zabrinut za sigurnost Velike župe zbog teških prilika u prehrani stanovništva. I on stanje prehrane ocjenjuje ozbiljnim pogotovo u kotarskim oblastima na području istočne Hercegovine (Gacko, Bileće, Stolac) koje je prometno odsječeno od Dubrovnika, središta Velike župe Dubrava. Za Dubrovnik se konstatira da je u zadnja dva mjeseca (studeni i prosinac 1941.godine) bio više dana bez kruha nego s kruhom. *Mesa se moglo dobiti vrlo vrlo malo i rijetko, masti, tjestenine, krumpira, brašna uopće se ne može dobiti već dva mjeseca. Kroz ove zadnje dane od kada je pruga prekinuta došlo je nešto kupusa i repe, te jedan vagon parobrodom preko Metkovića*. I redarstvo se bojalo nemira do kojih bi moglo doći zbog loših uvjeta prehrane.⁴⁴

Saznavši za tako teško stanje u prehrani na području Velike župe Dubrava, Poglavnik i Vlada uputili su darove pojedinim kotarskim oblastima ne bi li donekle ublažili njihove tegobe u prehrani. Za realizaciju pomoći upućena su u Veliku župu Dubrava dva vladina izaslanika (Čustović i Pavković) koji su uručili Poglavnikove darove. Kotarska oblast Trebinje dobila je 20.000 kuna, Kotarska oblast Ravno 20.000 kuna, Kotarska oblast Stolac 40.000 kuna, Kotarska oblast Čapljina 10.000.⁴⁵

⁴⁰ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18594, VT 1065, izvještaj Kotarske oblasti Gacko – Velikoj župi Dubrava od 21. II. 1942.

⁴¹ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18275, VT 173, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 5. I. 1942.

⁴² HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18275, VT 173, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 5. I. 1942.

⁴³ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18275, VT 173, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 5. I. 1942.

⁴⁴ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18275, VT 173, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 5. I. 1942.

⁴⁵ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18275, VT 173, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 5. I. 1942. Veliki župan u izvještava Ministra unutrašnjih poslova da su se navedenim novcima otvorile dječje kuhinje u kojima su se najsiromašnija djeca hranila, dobivši

Raspodjela hrane u veljači u Kotarskoj oblasti Trebinje proizvela je intervenciju talijanske vojne komande. Naime, navedenoj je oblasti dodijeljeno 20.000 kg kukuruznog brašna. Podjelom navedene količine tog brašna aprovizacioni odbor općini Brdskoj-Begović kula 2021 kg nije podijelio jer se veliki dio ove općine nalazio se pod vlašću ustanika, pa dio stanovništva nije došao predignuti svoj dio hrane. Kotarska oblast Trebinje zamolila je Talijansko vojno zapovjedništvo, koje je vodilo nadzor nad raspodjelom prispjelih životnih namirnica, da se ta količina brašna raspodijeli najsiromašnijima u mjestu. Talijanska vojna komanda s tim se prijedlogom nije složila već je zatražila da se ta količina brašna isključivo rasporedi srpskim siromasima u Trebinju.⁴⁶

Tom odlukom muslimansko i katoličko stanovništvo Trebinja nije bilo zadovoljno. Na zahtjev talijanske vojne komande u Trebinju, aprovizacijski odbor u Trebinju morao je pri raspodjeli prispjelih namirnica uzimati u obzir broj stanovnika svake pojedine općine, osim cijele općine Grab-Zupci i jednog dijela općine Lastva koju su vjerojatno pod svojom kontrolom imali partizani. Ujedno je zapovjedbno da se raspodjela namirnica obvezno provodi u Trebinju. I u Kotarskoj oblasti Trebinje, prema zapovjedi talijanske vojne komande, kao i u ostalim općinama, namirnice su mogle preuzimati i žene, pa njihovi muževi nisu trebali dolaziti po hranu. Tom odlukom ni nadležna vlast Velike župe, a ni muslimansko i katoličko stanovništvo nisu bili zadovoljni, jer su muževi bili u ustaničkim redovima pa nisu mogli ni doći po hranu. Tom su odlukom talijanske vojne vlasti željele stvoriti uvjete izvjesnog suživota svih nacionalnosti što se teško postizalo. Kotarski je predstojnik u toj talijanskoj odluci vidio favoriziranje srpskog pučanstva koje (...) *danomice vrši najgroznije zločine nad hrvatskim pučanstvom te da se ovaj postupak Talijana u hrvatskom pučanstvu smatra kao težak zločin saveznika prema našem pučanstvu pa, kaže predstojnik, ono smatra da je sada kud i kamo ugroženije.*⁴⁷ Nakon navedenog slijedilo je formiranje odbora za prehranu u kojem su trebali biti predstavnici svih nacionalnosti. Kad se odbor sastao i trebao položiti prisegu Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, predstavnici Srba na to nisu pristali, već su otkazali sudjelovanje u radu odbora.

Svoje nezadovoljstvo odlukom talijanske vojne komande u pogledu podjele hrane stanovništvu pravoslavne vjere izrazila je i Kotarska oblast Ravno. Ona se tuži zapovjedništvu pješadijske divizije „Marche“. Pri tome navodi veliki broj pravoslavnih sela čiji se muškarci nalaze *među odmetnicima, a šalju nemoćne starce, žene i djecu po hranu.*⁴⁸

dnevno po jedan toplim obrok. Sredstva su se ubrzo iscrpila pa je za daljnji rad trebalo ulagati velike napore da kuhinje nastave s radom. Dječje kuhinje otvorene su u Trebinju za 400-500 djece, u Ravnom za 300-400 djece, Stolcu za 700 djece i Čapljini za 100 djece. S tim novcima izdvojena su izvjesna sredstva za nabavku hrane za dom izbjegličke djece na Lokrumu.

⁴⁶ HAD, FVŽD, kut. 4. inv. br. 1787, VT 23, izvještaj Kotarske oblasti Trebinje Velikoj župi Dubrava – Općem upravnom povjerenstvu Nezavisne Države Hrvatske pri komandi II. armade od 2. III. 1942.

⁴⁷ HAD, FVŽD, kut. 4. inv. br. 1787, VT 23, izvještaj Kotarske oblasti Trebinje Velikoj župi Dubrava – Općem upravnom povjerenstvu Nezavisne Države Hrvatske pri komandi II. armade od 2. III. 1942.

⁴⁸ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18705, VT 1303, izvještaj Velike župe Dubrava, od 20. IV. 1942. – Za-

Pri tome se navode četničke nepravde učinjene katoličkom i muslimanskom stanovništvu.⁴⁹

Komanda pješačke divizije „Cacciatori de le Alpi“ piše Velikoj župi Dubrava o stanju prehrane u općini Ljubinje s područja Kotarske oblast Ravno. Pri tome tvrdi da je stanje prehrane teško, da se općini Ljubinje dostavljaju manje količine hrane od količina koje se dostavljaju ostalim kotarskim oblastima Velike župe Dubrava. Vezano uz navedeno komandant pješadijske divizije „Cacciatori de le Alpi“ obećaje kamione kojima bi se prevezla hrana u Ljubinje preko Stolca. S obzirom na raspored ustaničkih snaga na tom području, u veljači 1942. godine hrana se mogla dopremiti u Ljubinje jedino preko Stolca jer se cestom Ravno – Ljubinje zbog nesigurnosti od ustanika-partizana nije moglo slobodno prolaziti kolonom talijanskih kamiona.⁵⁰

U Kotarskoj oblasti Gacko u drugoj polovici veljače 1942. godine stigao je vagon kukuruza, a očekivao se uskoro i još jedan vagon. Bile su to ohrabrujuće vijesti za gladno i iznemoglo stanovništvo Kotarske oblasti Gacko. Na području Kotarske oblasti Dubrovnik u to vrijeme najteže je stanje bilo u Mokošici kraj Dubrovnika, gdje je nestašica hrane dugo trajala. U Cavtatu je stanje prehrane bilo zadovoljavajuće, velike nestašice nije bilo, a u dokumentima nema objašnjenja odakle Cavtatu dovoljno hrane.⁵¹

Kotarska oblast Čapljina nije očekivala u veljači 1942. nikakve dostave hrane. U tu je oblast hrana upućivana neredovito. Stanje u mjestu Hutovu bilo je najteže gdje je prema izvještaju bilo i smrtnih slučajeva od gladi. Uz nedovoljne obroke kruha nedostajale su i ostale životne namirnice, mast, tjestenina, grah, krumpir, šećer, povrće i meso.

Prehrana stanovništva u Kotarskoj oblasti Ravno u veljači bila je ugrožena čestim upadima partizana i četnika. Svi seljaci muslimani sela Kruševica, Groblja, Kapavice i Žabice bili su prisiljeni napustiti svoje domove i skloniti se u Ljubinje i Stolac i ostaviti svu pokretnu i nepokretnu imovinu koja je kasnije opljačkana. *U Ljubinju je ostalo 10-15 obitelji* (muslimanske vjeroispovijedi, op. aut.) *koje nijesu bile u stanju obraditi i zasijati svoja polja jer nemaju ni sjemena, ni konja, ni volova, a ni plugova, kojim bi zemlju uzorali.*⁵² U Ljubinju je muslimanima i katolicima u to vrijeme život bio ugro-

povjedništvu pješačke divizije „Mache“.

⁴⁹ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18705, VT 1303, izvještaj Velike župe Dubrava, od 20. IV. 1942. – Zapovjedništvu pješačke divizije „Mache“. Jedna, može se reći, benigna učinjena nepravda sastojala se u sljedećem. Katoličko i muslimansko stanovništvo naručilo je sjeme krumpira za sadnju. Međutim, talijanske vojne vlasti nisu ga predale naručiocima. Talijanska vojna komanda naredila je da se sjeme podjeli i pravoslavicima koji ga nisu naručili ni platili. Dapače, prošlogodišnji plod krumpira muslimana i katolika ote li su pravoslavci, iako su svog krumpira imali dovoljno. Veliki župan moli komandu 32. divizije „Marche“ da u vezi s navedenim *izda shodna naređenja podređenima*, to jest da ispravi učinjenu nepravdu katolicima i muslimanima.

⁵⁰ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18610, VT 1106, izvještaj Komande pješačke divizije „Cacciatori de le Alpi“ – Velikoj župi Dubrava, od 13. II. 1942.

⁵¹ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18510, VT 841, izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava, od 10. III. 1942.

⁵² HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18835, VT 1570, izvještaj općine Ljubinje Kotarskoj oblasti Ravno od 16. III. 1942.

žen, nisu imali hrane, tražili su da se isele, ali je to bilo nemoguće jer je Ljubinja bilo u okruženju partizana. Tražilo se osiguranje puta Ljubinja-Žegulja kojim bi se mali ostatak muslimana i katolika iselio i tako spasio živote. Iz izvještaja je vidljivo da pravoslavno stanovništvo sporazumno obrađuje zemlju i zasijava svoja zemljišta. Izvjestitelj uočava da ne žele s katolicima i muslimanima sporazumno obrađivati polja te neće da *ijednom muslimanu iziđu u susret radi oranja*.⁵³ Izvjestitelj zaključuje da muslimanima i katolicima na tom području nema opstanka *jer ne polažu nadu da će svoju zemlju obraditi i zasijati (...) prijetnje, pokolji kao još i teža glad koja je zavládala u ovom mjestu u velikom je mahu*.⁵⁴

U ovo se vrijeme formiraju odredi Dobrovoljačke antikomunističke milicije u koju ulaze dotadašnji četnički odredi. Ta je milicija bila u sastavu talijanskih oružanih snaga i pod zapovjedništvom talijanskih komandanata. Talijani su te četničke odrede opskrbljivali hranom, odjećom i oružjem, a oni su se sada borili isključivo protiv partizana. Tako dolazi do apsurdna da su se četnici nalazili zajedno s ustaškim postrojbama u borbi s partizanima.

Bileća su u prva dva mjeseca 1942. bila u ustaničkom okruženju. S tim središtem kotarske oblasti promet je bio obustavljen 88 dana, dakle od početka siječnja do početka ožujka 1942. godine. U tom je razdoblju promet bio uspostavljen za vojsku samo dva puta po nekoliko dana. Za to je vrijeme uspjelo vojnim kolonama s kamionima dopremiti 2,5 vagona kukuruza, 2000 litra ulja i jedan vagon šećera. Za 2000 izbjeglica, koliko ih je u to vrijeme bilo u Bileću, prispjelo je 1000 kg brašna i 3000 kg repe. Inače su ustanici prije blokade ispraznili sve što se od hrane moglo odnijeti. O stanju u Bileću u to vrijeme velikog župana Antu Buća izvijestio je Stožer pješačke divizije Mostar o sljedećem: *Izgladnjeli narod koji nije primio ni beriva već tri mjeseca u očajnom je stanju. Naročito teško stanje je kod izbjeglica koje su sve žrtvovala za ovu državu, a sad počinju umirati od gladi. Ponestalo je lijekova pa ukoliko se pojavi zaraza imat će katastrofalne posljedice od gladi iscrpljenog stanovništva*.⁵⁵

Prema podacima iz drugih izvora upućenih Velikoj župi Dubrava blokada Bileća trajala je s prekidima četiri mjeseca, dakle od kraja listopada 1941. do početka ožujka 1942. O položaju stanovništva u tom gradu s obzirom na okruženja Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava piše sljedeće: *Iscrpljenost i malaksalost doseglja je vrhunac. Mogu se očekivati najgore posljedice kako za zdravlje tako i za moral, a osobito teške posljedice od pošaline tifusa koji u Gackom već vlada i kosi*.⁵⁶ Izvjestitelj ukazuje

⁵³ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18835, VT 1570, izvještaj općine Ljubinja Kotarskoj oblasti Ravno od 16. III. 1942.

⁵⁴ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18835, VT 1570, izvještaj općine Ljubinja Kotarskoj oblasti Ravno od 16. III. 1942.

⁵⁵ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18498, VT 798, izvještaj Stožera pješačke divizije Mostar – Velikoj župi Dubrava od 2. III. 1942.

⁵⁶ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18663, VT1218, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava, od 31. III. 1941.

da nije stanje prehrane bolje ni kod oružništva te da (...) *pričuvnici i oružnici gundaju zbog pola obroka kruha koje za njih daje obskrbno skladište. Sve je iscrpljeno, rezervi nema. Oružnički su obroci uvelike smanjeni i racionirani koji nijesu dovoljni za posao kojeg oni obavljaju.* Na kraju zapovjednik izvještaj završava sljedećim riječima: *Dvanaesti je sat da se hrana dopremi i pruži bolja i dovoljna opskrba iscrpljenoj momčadi.*⁵⁷

U mjesecu ožujku 1942. u Bileću je nastalo alarmantno stanje u prehrani stanovništva. Hrane nije bilo ni za lijek, vladala je nestašica svega, od gladi je stanovništvo umiralo. Najveća je teškoća bila u tome što je promet s Bilećem još jednom bio prekinut pa je oko 3000 stanovnika u Bileću živjelo pod nepodnošljivim okolnostima.⁵⁸

Da je stanje u Bileću bilo vrlo teško iz ožujka 1942. godine govori još jedan izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća (Trebinje, Bileća, Gacko, Nevesinje). U njemu se između ostalog navodi: *Izmoren i iscrpljen gladu naš narod gotovo iznemogao u blokiranom Bileću već četiri mjeseca postaje apatičan i kolebljiv, sa strahom i zebnjom gleda svoju sutrašnjicu, baš njegove najsiromašniji slojeve znatno je onespokojio. S jedne strane glad, teror i promičba partizana iz Crne Gore i Hercegovine po cijelom kotaru i na samom domaku Bileća, čijim istočnim i sjeverozapadnim visovima vladaju, kao i sveopće pripreme za jednu skorbu, tako reći sutrašnju akciju, utiču na naš narod da najcrnjim očima gleda u razvoj događaja. U želji da spasi goli život, teži da napusti ove krševе i nađe utočište u sigurnijim za ishranu boljim krajevima naše države.*⁵⁹

U ožujku Dubrovnik i dubrovački kotar još uvijek oskudijeva u hrani. Svi izvještaji upućeni iz Kotarske oblasti Dubrovnik ponavljaju istu priču o nestašici hrane i njezinoj velikoj skupoći. Grad Dubrovnik je u ožujku 1942. bio dvadeset dana bez kruha. Nije bilo ni drugih životnih namirnica, a stanovništvo grada već *davno nije dobilo mesa, masti, brašna, krumpira i drugih namirnica.*⁶⁰ Sve je bilo očitiije da je oskudna prehrana stanovništva počela dobivati i političke konotacije.

U Kotarskoj oblasti Gacko u ožujku 1942. godine kod izgladnjelog stanovništva pojavio se tifus. Pojavu tifusa stanovništvo Gacka primilo je s velikom bojaznošću zbog moguće pojave njegovog širenja do čega je lako moglo doći kod neishranjenog stanov-

⁵⁷ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18663, VT1218, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava, od 31. III. 1941.

⁵⁸ HAD, FVŽD, kut. 4, inv. br. 17870, VT 23, izvješće Velike župe Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova za ožujak 1942.

⁵⁹ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18663, VT 1218, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća – Velikoj župi Dubrava od 31. III. 1942.

⁶⁰ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18561, VT 971, izvještaj Župske redarstvene oblasti Dubrovnik – Zapovjedništvu ustaške nadzorne službe od 17. III. 1942. Navedeni izvještaj stanje prehrane u drugim kotarskim oblastima Velike župe Dubrava ocjenjuje još težim. Župska redarstvena oblast Dubrovnik izvještava da u kotarskim oblastima Čapljina, Gacko i Bileća *seljačko stanovništvo koje je potpuno izglednjelo teško odoljeva promičbi partizana pa se već u Bileću desio slučaj da je 50-60 naših ljudi prešlo partizanima. Bojati se, ako se prehrambene prilike ne poboljšaju da će biti sve više slučajeva prelaženja partizanima pučanstva koje je dosad mirovalo i koje inače po uvjerenju da je nešto hranjeno ne bi se odmetnulo u šumu. Radi ovog potrebno bi bilo da mjerodavni o ovom povedu računa i da se bar nešto hrane baci u ove krajeve.*

ništva, nehigijenskih uvjeta života i oskudice sredstava za održavanje higijene. Mjere za suzbijanje te bolesti bilo je teško provoditi i zbog oskudice stambenog prostora i navedenih uvjeta života koji su pogodovali pojavi i širenju tifusa. O pojavu tifusa u Gackom izvjestitelji pišu sljedeće: *Oskudica hrane to pospješuje jer ta lica više sliče svetima nego ljudima, vrlo me čudi da mi je župa Mostar javila da ne može primiti izbjeglice iz Foče radi pomanjkanja prostorija radi tifusa.*⁶¹ Gacko je u ovo vrijeme bilo u partizanskom okruženju pa nije bilo moguće iz njega izići. Odgovorni u Gackom smatrali su da bi uspostava prometa Gackog s ostalim dijelovima Velike župe Dubrava riješila mnoge postojeće nedaće. Izbjeglice iz Foče, njih 1550-1600, uspjele su se iz Gackog prebaciti u Mostar talijanskim kamionima u, kako izvjestitelj konstatira, *strašnom stanju.*⁶² Izvjestitelj smatra da je izbjeglice trebalo premjestiti iz Gackog iz razloga *jer nije humano gledati kako umiru od gladi*, iako je učinio sve što je moguće pa i više od postojećih propisa jer su bili prepušteni sami sebi.⁶³

Krajem ožujka iz Čapljine javljaju velikom županu Anti Buću da 4,5 kg kukuruza u zrnju nisu dovoljna za prehranu od više dana, uz činjenicu da postoji pomanjkanje ostalih prehrambenih namirnica. U Kotarskoj oblasti Čapljina najlošije je opskrbljeno mjesto Hutovo gdje je 16. ožujka došlo do *neugodnog incidenta*, no od čega se taj incident sastojao izvjestitelj ne navodi niti objašnjava.⁶⁴ U svibnju 1942. Kotarska oblast Čapljina moli velikog župana da zbog velikog broja izbjeglica koje se nalaze na području te kotarske oblasti što hitnije dostavi nešto hrane (...) *nebi li se barem malo očajno stanje prehrane popravilo.*⁶⁵ U isto vrijeme iz ostalih kotarskih oblasti Velike župe Dubrava dolazili su velikom županu Anti Buću vapaji za spas gladnog stanovništva.

Podjela aprovizacijskih kontigenata hrane u nekim mjestima Velike župe Dubrava provodila se uz niz poteškoća. One su nastajale zbog opće nesigurnosti koja je u nekim sredinama bila prisutna. Tako je stanovništvo pravoslavne vjere iz Ljubinja i okolice dolazilo po hranu u Ravno bez poteškoća jer im ustanici pri tome nisu pravili probleme, slobodno su ih propuštali. Međutim, muslimani i katolici takve pogodnosti nisu imali, pogotovo ako su na tom području bili četnici, oni ih nisu propuštali. Zato muslimani i katolici u Ljubinju nisu primali određeni obrok hrane jer nisu mogli doći do Ravnog, a Kotarska im oblast nije mogla dopremiti hranu u Ljubinje zbog ugroženosti na putu do Ljubinja. Talijanske su vojne vlasti u dva navrata u prvoj polovici 1942. kamionima

⁶¹ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18593, VT 1062, izvještaj Kotarske oblasti Gacko – Velikoj župi Dubrava od 24. III. 1942.

⁶² HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18593, VT 1062, izvještaj Kotarske oblasti Gacko – Velikoj župi Dubrava od 24. III. 1942.

⁶³ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18593, VT 1062, izvještaj Kotarske oblasti Gacko – Velikoj župi Dubrava od 24. III. 1942.

⁶⁴ HAD, FVŽD, kut. 7, inv. br. 18540, VT 1052, izvještaj Kotarske oblasti Čapljina – Velikoj župi Dubrava, od 26. III. 1942.

⁶⁵ HAD, FVŽD, kut. 9 inv. br. 18914, VT 1763, izvještaj Kotarske oblasti Čapljina – Velikoj župi Dubrava od 26. V. 1942.

dovezli 2000 kg kukuruza iz Stolca u Ljubinje.⁶⁶

U svibnju 1942. godine prehrana stanovnika Velike župe Dubrava još je uvijek slaba i vrlo oskudna. Posebno je bilo teško u Bileću i Gackom. Zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileće izvještavao je da stanovništvo tog područja nema ni najpotrebnijih namirnica za život. Uzrok tome vidi u *partizanskim bandama koje su ugrozile promet*.⁶⁷ U takvom stanju, tvrdi izvjestitelj, *cvjeta nedozvoljena trgovina životnim namirnicama, a sve to ide jačanju komunizma i na štetu naših državnih i narodnih probitaka*. Zbog takvog stanja, zaključuje izvjestitelj, *seljaci viškove ne prodaju za novac već ih mjenjaju za druge proizvode*.⁶⁸ Kad je riječ o prometu treba reći da prilike u njemu nisu bile ništa bolje nego u prehrani. Promet automobila i kamiona na tom području bio je gotovo obustavljen jer su partizani do njihovog sloma vladali velikim područjem istočne Hercegovine. Na području koje nije bilo pod partizanskom vlašću promet se održavao vrlo rijetko (s vremena na vrijeme), u velikim razmacima *pa čak i mjesecima što nije bilo dovoljno za dotur najpotrebnijih namirnica za život*.⁶⁹ U to se vrijeme vode borbe za likvidaciju partizanskog pokreta u istočnoj Hercegovini koje su završile u lipnju 1942. njihovim slomom. Talijanske, četničke i ustaško-domobranske oružane snage uspjele su jedan dio partizanskih snaga potisnuti iz Hercegovine, a drugi koji se nije uspio probiti prema sjeveru u Bosnu ostao je u Hercegovini. Dotada jake partizanske snage počele su se osipati. Jedan dio tih snaga pridružio se četnicima, drugi se vratio svojim domovima, a treći je ostao po šumama čekajući vrijeme obnove borbi.

Prestanak borbi s partizanima nagovještavao je i rješenje problema prehrane u Velikoj župi Dubrava, jer na tom prostoru za izvjesno vrijeme nije bilo borbi. Međutim, tako nije bilo. Početkom lipnja javljaju iz Ravnog i Ljubinja da (...) *narod jede travu i umire od gladi*.⁷⁰ Narod traži da se s ovih prostora iseli da ne umre od gladi, ali talijanska vojna komanda ne dozvoljava da se prebace njihovim kamionima na područja gdje ne bi gladovali. Naglo povećanje cijena hrane početkom lipnja zabrinulo je sve, a ponajviše čelnike u Velikoj župi Dubrava i vojne zapovjednike. Na jednom od sastanaka čelnika Kotarske oblasti Trebinje zaključeno je da su *posljednjih dana cijene na pijaci vrlo visoke, tako da je skoro postalo nemoguće nabavljati živežne namirnice*.⁷¹ Zato su odlučili tražiti

⁶⁶ HAD, FVŽD, kut. 8, inv. br. 18735, VT 1355, izvještaj Kotarske oblasti Ravno – Velikoj župi Dubrava od 18. IV. 1942. Kad je ovaj izvještaj pisan, partizani su uspjeli osvojiti jako ustaško i muslimansko uporište Borač, važnu raskrslu puteva u sjevernom dijelu Hercegovine prema Kalinoviku, Sarajevu i Foči.

⁶⁷ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 18930, VT1787, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava od 30. V. 1942.

⁶⁸ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 18930, VT1787, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava od 30. V. 1942.

⁶⁹ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 18930, VT1787, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava od 30. V. 1942. Talijanske su vojne vlasti u dva navrata u to vrijeme uspjele dovesti u Stolac i Ljubinje po 2000 kg kukuruza.

⁷⁰ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 18953, VT 1853, izvještaj Kotarske oblasti Ravno – Velikoj župi Dubrava od 1. VI. 1941.

⁷¹ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 18961, VT 1617 izvještaj Kotarske oblasti Trebinje – Velikoj župi Du-

od talijanskog vojnog zapovjedništva da intervenira i pomogne riješiti problem. Kotarska je oblast tražila dozvolu uvođenja maksimiranih cijena za živežne namirnice koje se prodaju na pijaci. Među dokumentima nema podataka da je ta mjera uvedena.

Slomom partizana u lipnju 1942. i njihovim *čišćenjem* iz istočne Hercegovine područje kojim su vladali partizani Talijani prepuštaju četnicima i njihovoj Dobrovoljačkoj antikomunističkoj miliciji. Tako četnici, uglavnom u većini općina i kotarskih oblasti Bileća, Gackog, Stolca i Trebinja preuzimaju vlast pa se tako stvara svojevrsna dvojna vlast četnika i ustaša. Velika župa Dubrava kontrolirala je donekle kotarske oblasti i dio općina u njima, a četnici uglavnom veliki dio općina i manjih naselja. Četnici i dalje ne priznaju vlast Nezavisne Države Hrvatske i nisu pod njezinom kontrolom, ali ni ne vode borbu protiv nje. Ovu će promjenu najviše osjetiti muslimansko i katoličko stanovništvo u području na kojima su vlast imali četnici jer će oni nastaviti s njihovim progonima. Sada mogu nad tim stanovništvom slobodno provoditi teror jer ih nitko u tome neće sprječavati. Talijani koji su to mogli oni ga nisu rješavali, a oružane snage nisu smjele intervenirati bez talijanskog odobrenja. Takvo će se stanje uvelike odraziti i na području prehrane jer je probleme prehrane mogla rješavati samo vlast Velike župe Dubrava, a ona na području pod četničkom vlašću nije imala slobodnog djelovanja.

U ovako teškim prilikama stanovništvo istočne Hercegovine zatekla je nova nevolja. Zaraza pjegavog tifusa koja se pojavila u Kotarskoj oblasti Gacko u ožujku 1942. u svibnju se ponovno znatno proširila. U gacačkoj bolnici nalazilo se 20 bolesnika zaraženo pjegavim tifusom. U toj situaciji kotarski predstojnik u Bileću zabranio je skupljanje većih grupa mještana ne bi li spriječio širenje zaraze. U Gackom su zatvoreni u to vrijeme i svi lokali. Poznati liječnik Sadik Sadiković pozvan je u Gacko da pomogne liječiti bolesne, ali je oklijevao doći, bojao se zaraze. Bolnica je ostala bez najpotrebnijih sredstava za liječenje bolesnika, a ni liječnika nije bilo dovoljno. Hrana je i dalje dolazila na kapaljku, a kontigent krumpira koji je trebao stići iz Mostara ostao je u Mostaru i podijeljen tamošnjem stanovništvu. Kotarska oblast Gacko je 8. lipnja 1942. godine primila 1800 kg hrane što nije bilo dovoljno da se podmire postojeće potrebe.⁷²

Iz izvještaja kojeg je Kotarska oblast Gacko uputila Velikoj župi Dubrava 30. lipnja 1942. godine vidljivo je da je stanje u pogledu prehrane vrlo kritično. Otvaranjem prometa nakon sloma partizana izvjesne količine hrane koju nude krijumčari počele su dolaziti na tržište u ovoj kotarskoj oblasti. Mnogi su hranu razmjenjivali ne za novac već za robu koju su mogli za sebe iskoristiti ili prodati jer je novac uvelike gubio na vrijednosti. Hrana kao i u drugim mjestima, bila je vrlo skupa jer je na tržištu bilo malo. Hrana iz aprovizacije, iako promet nije bio u zastoju, nije pristizala. Kotarski predstojnik u izvještaju konstatira da je Gacko bilo (...) *jedan od najsiromašnijih kotareva u Državi koji je bio odsječen od svijetu prometnih veza preko pola godine. U njemu*

brava od 3. VI. 1942.

⁷² HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 18982, VT 1920. izvještaj Kotarske oblasti Gacko – Velikoj župi Dubrava od 24. V. 1942.

su partizani opljačkali sve zalihe tako da danas jednako svih 26.000 stanovnika gladije. Kotar nema nekih naročito jakih utjecajnih ljudi koji mogu često dolaziti u Zagreb i obilaziti pragove mjerodavnih ustanova već se punim pravom ocjenjuje da će se raspodjelba hrane učiniti pravedno i u ovom kotaru dodjeliti onoliko je u sadašnjim prilikama moguće za 26.000 stanovnika.⁷³

Izvjestitelj uz navedeno dodaje da bi vlast Nezavisne Države Hrvatske svoj poljuljani politički ugled kod stanovništva mogla popraviti nabavkom hrane. Izvjestitelji iz Gackog smatrali su da su cijene prehrambenih proizvoda u Gackom u slobodnoj prodaji bile visoke i zato što je smješten u blizini crnogorske granice pa su stanovnici Crne Gore koji su gravitirali Gackom dolazili u Gacko radi prodaje i kupnje proizvoda koji su im trebali. Crnogorci su u Gackom od krijumčara nabavljali lire koje su mijenjali za 35 kuna, a 1000 kovanih jugoslavenskih dinara mijenjali su za 1200 kuna.⁷⁴

Predstojnik Kotarske oblasti Gacko obraća se 1. kolovoza 1942. godine velikom županu ističući kako u Kotarskoj oblasti Gacko nije zasijano ni 2% obradive površine žitnim sjemenom te da je pučanstvo ostalo bez kuća, pokućstva, odjeće, stoke, jednom riječju bez ičega pa moli velikog župana za pomoć.⁷⁵

Iako bolesti u Bileću nije bilo, stanje prehrane u srpnju 1942. bilo je zabrinjavajuće. Stanovništvo koje nije uspjelo svoja polja zasijati praktički je gladovalo, a u Bileću kao i u Trebinju cijene prehrambenih proizvoda u slobodnoj prodaji za većinu stanovnika bile su astronomske, dakle nedostižne, izvještaji iz tog vremena tvrde da su porasle za 90%. Veliki župan bio je prisiljen odvojiti sredstva za nabavu 1000 kg maslinovog ulja za podjelu najsiromašnijima. Po svemu sudeći, glavni problem prehrane u Velikoj župi Dubrava više nije bio promet već su ponestajala novčana sredstva za nabavu prehrambenih proizvoda, a i njih se nije moglo tako lako nabaviti.⁷⁶ U izvještaju Kotarske oblasti Bileće stanje prehrane u njoj u lipnju 1942. ocjenjuje ovaj tekst: *Pitanje prehrane ovih krajeva stalno je kritično. (...) iz okolnih sela nahrupilo izgladnjelo mnoštvo moleći bilo kakove hrane. Bezuvjetno bi vrlo dobro djelovalo na raspoloženje ovdšnjeg pučanstva kad bi taj svijet mnogla, bar najnužnijim podmiriti, baš hrvatska vlast. Međutim, kod otvaranja prometa je zatečena tek neznatna količina hrane u Trebinju za Bileće i to 166 mtc. kukuruznog estrahiranog brašna koje je vrlo loše kvalitete, 1 vagon krompira određeno za sjeme, koje je pretežno već prokljalo i sagnjilo i 220 litara ulja. Za 26.000 stanovnika koliko ih ovaj kotar ima to su tako neznantne količine hrane da se s njima nije ništa naročito moglo pomoći. Ova je oblast odmah po otvaranju prometa zamolila Središnjicu*

⁷³ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 19088, VT 2156, izvještaj Kotarske oblasti Gacko Velikoj župi Dubrava od 30. VI. 1942.

⁷⁴ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 19088, VT 2156, izvještaj Kotarske oblasti Gacko Velikoj župi Dubrava od 30. VI. 1942.

⁷⁵ HAD, FVŽD, kut. 10, inv. br. 19282, VT 2596, izvještaj Kotarske oblasti Gacko Velikoj župi Dubrava 11. VIII. 1942.

⁷⁶ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 19148, VT 2299, izvještaj Kotarske oblasti Bileća – Velikoj župi Dubrava od 15. VII. 1942.

*kotarske pripomoćne zadruge u Sarajevu za žurnu dobavu hrane za sveukupno pučanstvo ali do danas nije ništa prispjelo.*⁷⁷

U Kotarskoj oblasti Stolac prilike prehrane stanovništva nisu se razlikovale od prilika u ostalim kotarevima Velike župe Dubrava. U izvještaju upućenom Velikoj župi Dubrava u kolovozu 1942. godine stoji da postoji *podpuni nedostatak životnih namirnica te da glad obuhvata sve veći dio stanovništva.*⁷⁸ Hrana u Stolac nije dolazila ni nakon datuma kada je izvještaj Velikoj župi Dubrava upućen. Budući da ni u Stolcu nije bilo nikakvih zaliha hrane osjećala se strašna nestašica hrane.⁷⁹ Zato kotarski predstojnik obavještava velikog župana da Kotarska oblast Stolca (...) *nema načina da utješi pučanstvo koje se svakodnevno obraća radi hrane.*⁸⁰

Prehrambene prilike u Kotarskoj oblasti Čapljina u drugoj polovici 1942. bile su nalik prilikama u Bileću, Stolcu i Gackom. I iz te oblasti velikom županu dolaze vapaji žurne pomoći, no pomoć se zbog sveopće nestašice hrane u državi nije mogla dati. U Kotarskoj oblasti Čapljina u kolovozu 1942. godine hranu iz aprovizacije dobilo je samo činovništvo, ostalo stanovništvo ostalo je bez hrane.⁸¹ I u ostalim dijelovima Oružničkog krilnog zapovjedništva, Dubrovniku, Ravnom i Pelješcu nije bilo bolje. U svim dijelovima Velike župe Dubrava u kolovozu 1942. okolnosti se nisu popravljale, bile su iz dana u dan sve gore i gore. Narod gladuje, hrana iz aprovizacije kasni, a ne dobivaju se ni propisane količine hrane po glavi stanovnika. Opći je zaključak da su prilike u prehrani u kolovozu bile vrlo teške, narod gladuje i živi u velikoj bijedi. *Od iznemoglosti umire veći broj ljudi, dok redovni promet na putevima još nije uspostavljen.*⁸²

Oružnička postaja Stolac javlja o teškom položaju obitelji Zilić iz sela Poplat. Hatidža Zilić, žena Džaferova, tamo se nalazi s dvoje djece, jedno je dijete imalo 14 godina, a drugo jednu godinu. Oružnička ophodnja našla ju je s djecom u nesvjestici od gladi. Džeda Teparić, žena Ibrina iz sela Ljubinja, izbjeglica, muhadžerka, živi u Stolcu sa šestoro djece, najstarijem bilo je 15 godina, a najmlađem tri mjeseca. Obje su obitelji bez ikakve opskrbe. Izvjestitelj zaključuje da im (...) *prijeti opasnost da će od gladi svi pomrijeti zato jer nemaju hrane, a niti novca, a nesposobni su za rad.*⁸³ Jedan izvještaj iz

⁷⁷ HAD, FVŽD, kut. 9, inv. br. 19039, VT 1059, izvještaj Kotarske oblasti Bileća – Velikoj župi Dubrava od 15. VI. od 15. VI. 1941.

⁷⁸ HAD, FVŽD, kut. 10, inv. br. 19225, VT 2484, izvještaj Kotarske oblasti Stolac – Velikoj župi Dubrava od 1. VIII 1942.

⁷⁹ HAD, FVŽD, kut. 10, inv. br. 19 252, VT 2554, izvještaj Kotarske oblasti Stolac – Velikoj župi Dubrava od 8. VIII. 1942.

⁸⁰ HAD, FVŽD, kut. 10, inv. br. 19 252, VT 2554, izvještaj Kotarske oblasti Stolac – Velikoj župi Dubrava od 8. VIII. 1942.

⁸¹ HAD, FVŽD, kut. 10, inv. br. 19311, VT 2680, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 22. VIII. 1942.

⁸² HAD, FVŽD, kut. 11, inv. br. 19361, VT2774, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća – Velikoj župi Dubrava od 28. VIII. 1942.

⁸³ HAD, FVŽD, kut. 10, inv. br. 19284, VT 2598, izvještaj Oružničke postaje Stolac – Kotarskoj oblasti Stolac, od 6. VIII. 1942. godine. Izvjestitelj navodi da je Džafer Zilić otišao u nepoznato, a da su Talijani Ibru Teparića pritvorili.

rujna 1942. godine naznačuje da: *Bijeda i glad nemilice pogađa pučanstvo, a naročito niže staleže i činovništvo. Tržište je posve пусто, a u dućanima namirnicama ni traga.*⁸⁴ Isto Oružničko krilno zapovjedništvo izvještava Veliku župu Dubrava o prilikama u prehrani u listopadu 1942. godine. Iz tog je izvještaja vidljivo da se stanje u prehrani stanovništva bitno ne mijenja, ponavljaju se konstatacije iz ranijih izvješća.

Ustaško-hrvatski oslobodilački pokret Tabora Ravno uputio je 3. studenog Velikoj župi Dubrava dopis u kojem opisuje četničke zločine u Kotarskoj oblasti Ravno. U izvještaju se navodi da su četnici potpuno uništili i opljačkali nekoliko sela te kotarske oblasti. Zato su, kaže se u dopisu, stanovnici tih sela morali napustiti svoje domove. Najviše ih muči (...) *prehrana koja neredovita jer im se ne dostavljaju potrebne namirnice pa su svakodnevni slučajevi smrti od gladi.*⁸⁵ Slučajeva četničkog terora u Velikoj župi Dubrava u drugoj polovici 1942. bilo je veliki broj koje bi trebalo obraditi u jednom od narednih članaka.

U listopadu 1942. godine Kotarska oblast Gacko dobila je odobrena sredstva pomoći za nabavku hrane u iznosu od 30 vagona pšenice koja im nije stigla. Svaka muslimanska obitelj u Kotarskoj oblasti imala je jednu ili više osoba u miliciji, a ni milicija nije dobivala redovito plaću. U listopadu je milicionerima plaća kasnila puna tri mjeseca. Muslimanska milicija i njihove obitelji hranom nisu bile osigurane, a zima je bila pred vratima. Milicioneri su štitili sigurnost muslimana od četničkih zuluma.

U izvještajima iz kojih su se crpili podaci o ishrani Velike župe Dubrava dosad se nismo osvrtni na stanje prehrane na poluotoku Pelješcu koji je bio u sastavu Kotarske oblasti Dubrovnik, a koja je u mjestu Janjini imala svoju kotarsku ispostavu. Na prilikame prehrane na Pelješcu nismo se dosad opširnije osvrtni jer izvještaji Kotarske oblasti do tada o stanju na Pelješcu najviše šute. Međutim, iz drugih izvještaja s Pelješca, pogotovo o partizanskim aktivnostima na poluotoku, može se zaključiti da je stanovništvo rijetko primalo hranu aprovizacijom te da su i morali kupovati hranu od krijumčara. Međutim, budući da nije bilo nekih većih oružanih sukoba uspjeli su stvoriti nešto zaliha namirnica stečenim radom na svojim poljima. Jedino su oskudijevali u žitaricama, ali gladi nije bilo kao u kotarskim oblastima istočne Hercegovine. Prehrambene su prilike na Pelješcu prema tome bile zasad snošljive, iako su partizani često od stanovništva oduzimali njihove viškove, a i talijanska vojska ih je pljačkala prilikom poduzimanja akcija protiv partizana.

⁸⁴ HAD, FVŽD, kut. 12, inv. br. 19753, VT 3208, izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileće – Velikoj župi Dubrava od 23. IX. 1942.

⁸⁵ HAD, FVŽD, kut. 13, inv. br. 19688, VT 3525, dopis 3. XI. 1942.

Zaključak

Listajući kutije fonda Velike župe Dubrava i tražeći dokumente u kojima se opisuje opskrba stanovništva hranom u razdoblju od lipnja 1941. do kraja 1942. zaključuje se da je stanovništvo Velike župe Dubrava od njezinog utemeljenja oskudijevalo u osnovnim prehrambenim proizvodima. Ta se oskudica iz mjeseca u mjesec povećavala do tih razmjera da se u 1942. godini javlja glad, i to ne samo javlja, već da se od gladi i umire.

Više je uzroka na takvo stanje utjecalo, na prvom mjestu je rat i ratne prilike koje su se na ovom području uvelike manifestirale u obliku raznih vidova terora svih sudionika koji sudjeluju u oružanim borbama (talijanske oružane snage, ustaške oružane snage, četnici i partizani). Uz navedeno je na ovom prostoru do vrhunca bila izražena međunacionalna netrpeljivost čije korijene treba tražiti još u davnoj prošlosti, a posebno u razdoblju između dva rata (Hrvati, muslimani i Srbi), i oružanim borbama koje su eskalirale u genocidu. Te su se suprotnosti manifestirale i prilikom podjele ionako malih količina hrane koje je aprovizacija dijelila.

Oružane borbe na prostoru Velike župe Dubrava otežavale su dovoz hrane jer prometnice nisu bile prohodne. Zato je u 1941. godini dovoz hrane često kasnio pa je stanovništvo gladovalo, jer pojedine kotarske oblasti nisu imale dovoljno zaliha hrane na skladištima. S vremenom je ponestajalo i hrane u državi pa su se obroci hrane po stanovniku smanjivali. Najveću oskudicu hrane osjećale su najugroženije kotarske oblasti Velike župe Dubrava, Bileća, Gacko i Stolac gdje se od gladi i umiralo.

Analizom dokumenata dolazi se do zaključka da je nestašica hrane utjecala na ugled ustaške vlasti kod stanovništva jer je narod bio nezadovoljan takvim stanjem, pa su se čelnici kotarskih oblasti i vojni zapovjednici plašili eventualnih pobuna, a i bjekstva partizanima što se već u 1942. godini događalo.

Prilike se u prehrani u drugoj polovici 1942. godine nisu poboljšale, premda je za to postojalo uvjeta, jer su oružane borbe na prostoru Velike župe Dubrava prestale. Međutim, u dokumentima se o prehrani iz tog razdoblja mnogo manje izvještava. Prehrana stanovništva se do kraja postojanja Nezavisne Države Hrvatske neće popravljati, stanje će ostati teško, oskudica namirnica bit će prisutna do kraja sloma Velike župe Dubrava u listopadu 1944. godine. Treba konstatirati da su odgovorni funkcionari Velike župe Dubrava i svih kotarskih oblasti ulagali velike napore da osiguraju stanovništvu bar minimalne uvjete u prehrani. Njihova nastojanja često su nailazila na prepreke koje oni uz najbolju volju nisu mogli svladati.

Franko MIROŠEVIĆ

THE NOURISHMENT OF THE POPULATION
IN THE GREAT COUNTY OF DUBRAVA BETWEEN
JUNE 1941 AND DECEMBER 1942

Summary

The Great County of Dubrava was one of the twenty-two counties in the Independent State of Croatia. It spread in the south-eastern part of the country, and encompassed the following districts: Dubrovnik, Trebinje, Bileća, Gacko, Stolac, Čapljina and Ravno. The Great County of Dubrava was a multi-national county, which included the Croats, the Serbs and the Muslims. The population of the Great County of Dubrava started to feel food shortage soon after its establishment; the shortage continuously increased. Due to food shortage, rationed distribution of most of the basic products (wheat, corn, flour, oil, fat, sugar, meat, potatoes, beans, etc.) was introduced, whereby the price of every individual product was maximised. Municipal approvisionnement committees carried out the distribution. In addition to having been sold by approvisionnement, food was also sold over the counter, at much higher prices. Here the smugglers played the leading role.

Since the area of the Great County of Dubrava was not a grain region, bread grains and most other agricultural products had to be acquired from the northern parts of the country. Due to armed conflicts led in the area of the Great County of Dubrava, the food was arriving late, whilst to some areas where armed conflicts were led, the food was arriving with a two-, even four-month delay. Insurgents were demolishing railways and bridges, putting up roadblocks, etc. Reporters from particular districts, gendarmerie stations and gendarmerie headquarters presented the state regarding nourishment as chaotic, desperate, critical, and miserable. In the reports, it was emphasised that people were so utterly exhausted and sick that they resembled saints rather than mortals.

People were dying of famine and of infectious diseases, such as typhus. The prices of food in the over-the-counter sale were astronomically high in comparison with the low wages employees were receiving. Life was difficult both in rural and in urban environments. In the country, people were dying not only of famine, but also as a result of persecution and robberies committed by participants in armed conflicts. In addition, they could not cultivate their own fields; consequently, the needed food could not have been produced. All armies were involved in stealing cattle. Hence, people left the country and moved to fortified towns, where famine awaited them again. People there lived of employee's wages, which however did not correspond with the increase in the prices of food. Refugees, whose position was the worst, represented a major burden to the towns regarding nourishment. The leadership of the Independent State of Croatia

did not succeed in ensuring sufficient nourishment for the population in the first two years of war; nourishment-related problems continued in 1943 and 1944 as well, after the Partisan Army had in October 1942 invaded the area of the Great County of Dubrava.

Keywords: Great County of Dubrava; districts; Trebinje; Dubrovnik; Gacko; Stolac; Bileća; Čapljina; Ravno; nourishment of population; approvisionnement; prices.